

Галина ІВАШКІВ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ТА ДЕКОРУ КЕРАМІЧНИХ ДИМАРІВ

У статті розглядаються питання призначення, типології та художніх особливостей керамічних димарів як виду архітектурної кераміки. Їх назви зафіксовані в різних регіонах України, зазначений час побутування, проаналізовані основні форми виробів та оздоблення. Встановлені гончарні осередки, в яких виготовляли комини, та авторство окремих із них.

Ключові слова: архітектурна кераміка, димар, піч, дим, форма, декор, пластичні елементи.

© Г. ІВАШКІВ, 2011

Одним із родів кераміки є архітектурна, яку застосовують в оздобленні екстер'єрів та інтер'єрів будівель різного призначення. Її типологічні групи складають різні декоративні вставки, розетки, панно, медальйони, стели, решітки, настінні фонтани, декоративне обличкування тощо [45, с. 82]. Сюди ж відносяться маківки (глиняні вироби, що містилися між увінчувальними хрестами та куполом сакральної споруди) й димарі (димоходи, комини) різної форми як усередині будинку, так і на його фасаді. Зважаючи на матеріал, з якого виготовляли комини, їх можна поділити на: цегляні, металеві, шамотні, рідше трапляються керамічні, скляні й азбестові.

Димарі (горішня частина димоходу над дахом) наділялися кількома функціональними особливостями: призначалися для відведення диму з печі житлового приміщення чи промислових об'єктів (заводів, фабрик тощо), доброї тяги та збереження споруди від пожежі.

Часто димарі поєднували з відповідними видами покрівель, наприклад, цегляні або шамотні — з натуральною черепицею, а металеві — з металочерепицею, оцинкованою або кольоровою бляхою тощо. Із експедиційних досліджень відомо, що на практиці керамічні димарі майстри найчастіше встановлювали над шиферним дахом (Малинці, Ворничани Чернівецької обл., Опішне Полтавської обл., Бровахи Черкаської обл. тощо).

Традиційним матеріалом для спорудження димоходу вважається цегла. Майстри, які вміли правильно «підняти» цегляний комин, як і пічники, завжди були в пошані. У той же час такі димарі мали суттєві недоліки, адже були нестійкими щодо впливу вологого середовища, а їхня вага потребувала облаштування досить міцного фундаменту.

Значно легшими від попередніх є металеві труби (зазвичай, із нержавіючої сталі), складені з низки з'єднувальних елементів-деталей. Поширеними є й шамотні димоходи, які виготовляють з вогнетривкої шамотної глини. Цей матеріал пожежобезпечний, міцний та стійкий до конденсату й вологи.

У давні часи печі будували без димоприймачів і димарів, тобто палилося «по-чорному», а самі хати називалися «курними». У житлах такого типу дим збирався під стелею (від чого вона була завжди чорна) [46, с. 118], а виходив переважно через відкриті двері або спеціальні отвори у стелі (дірки або «димники») на горище («гору»), а вже звідти назо-

вні; в напівкурних — через отвір у стіні («каглу») відводився в димохід [48, с. 155].

Як відомо, дим — це суміш дрібних твердих частинок (сажі, попелу і т. ін.), які при згорянні виділяються в повітря, звідки, ймовірно, і походить вислів «Нема диму без вогню». Разом з тим, дим — це явище, пов'язане з вогнем і піччю. Дим може символізувати житло, оскільки за його кольором (звідси димний — сірий) і запахом (димний, курний, чадний) можна визначити, чи близько населений пункт («Димом заносить — село недалеко»), душу (здавна вірили, що душа возноситься з димом на небеса до Бога), неприємності («Більше диму, як вогню»), щастя чи нещастя (залежно від того, як кладеться дим — вгору, вправо чи по землі — довге життя або смерть когось із рідних). Водночас дим є засобом охорони від нечистої сили (обряд обкурювання) або символом скороминущості («Пішло з димом»), розчарування («Розвіялось, як дим») [27, с. 183; 37, с. 168] тощо.

Вважалося, що дим захищає дерево, з якого будували житло, від гниття, чим, мабуть, і пояснюється відмова деяких селян у ХІХ і навіть ХХ ст. від димоходів. Так, за даними дослідників, у мешканців Українських Карпат ще в 1940-х рр. була значна кількість курних хат [43, с. 127]. Часто дим на горіщі застосовували й для господарських цілей, наприклад, для копчення м'ясних продуктів (сало, м'ясо, ковбаса тощо).

Важко достеменно встановити час появи коминів, а тому дослідники окреслюють його цілим періодом феодалізму (орієнтовно ІХ—ХVІІІ ст.) [49]. Перші відомі димарі мали форму прибудованого до печі ковпака, в якому збирався дим. У східних слов'ян комин, як правило, був закритий. На Правобережжі разом із закритим поширений був і відкритий комин, подібний до підвішеного коша. Тоді ж у деяких населених пунктах димарі виплітали з лози та обмазували глиною (на Слобожанщині їх називали «хворостяними»¹ [46, с. 119]) або збивали з дошок — вони мали «шию» і «вивід» [48, с. 154].

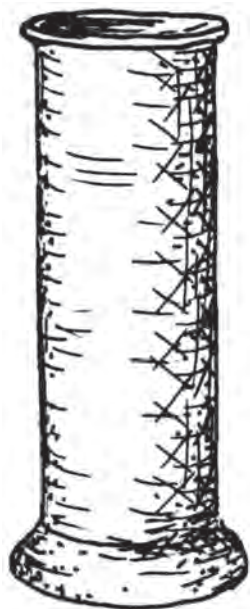
¹ Один із таких «хворостяних» коминів на моделі хати матері Т. Шевченка, що знаходиться у музеї с. Керелівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., зафіксувала Леся Горошко під час експедиції 2008 р. на Черкащину, а другий — автор статті у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» під час відрядження до Переяслава-Хмельницького (2011).

«Хворостяний» димар на реконструйованій хаті в музеї с. Керелівка Черкаської обл. 2008 р. Фото Л. Горошко

«Хворостяний» димар на реконструйованій хаті чинбаря у НІЕЗ «Переяслав». 2011 р. м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. Фото Г. Івашків

Одна з форм димаря з Полтавщини [39, с. 131]

Димарі. 1963 р. с. Дибинці Київської обл. [26, с. 74]

У цій статті докладніше розглядатимемо керамічні димарі, які часто були в асортименті виробів майстрів ХІХ—ХХ ст. з різних гончарних центрів України. Дотепер про димарі як вид архітектурної кераміки дослідники згадували лише побіжно — здебільшого про них йшлося у характеристиці того чи іншого гончарного осередку або стосовно діяль-

ності окремого майстра, у звітах роботи експедицій тощо. Джерельною базою для цієї публікації є предмети з фондів багатьох музеїв України та приватних збірок, архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інституту народознавства НАН України (зокрема, експедиційні записи доктора мистецтвознавства Юрія Лашука 1957—1959 рр.), а також польові матеріали автора статті та інших дослідників.

У новітні часи активне побутування цієї архітектурної кераміки визначається досить нетривалим періодом — десь від поч. ХХ ст. до 1990-х рр. Широкого розповсюдження комини набули у 1960-х рр. — в роки масового житлового будівництва не тільки в Україні, а й на території усього тодішнього Радянського Союзу.

В окреслений часовий проміжок керамічні димарі були поширені в Лівобережній Україні (Полтавщина), Середньому Придніпров'ї (Київщина, Черкащина, Кіровоградщина, Сумщина), Поліссі (Житомирщина), Східному Поділлі (Вінниччина, Хмельниччина), Буковині (Чернівеччина), рідше — Опіллі (Львівщина) й Гуцульщині та Покутті (Івано-Франківщина) тощо.

Передусім з'ясуємо питання про назви димоходів і димарів, які упродовж кількох десятиліть у різних регіонах України зафіксували науковці. Ось окремі з таких назв: «вивід» (Дибинці) [28, с. 97], «труба» (Верба) [1, арк. 250], «верх» (Полуднівка [36, с. 426], Хомутець [1, арк. 155], Комишне² [1, арк. 279—280], Конотоп [1, арк. 264], Міські Млини [1, арк. 281]), «штудерний димар» (Царівка) [31, с. 82], «коминок» (Крищинці)³ [33, с. 31], «лежак»⁴ [3, арк. 5], «бовдур» тощо. Проте найуживанішими вважаються такі назви: димар, комин, коминок, вивід, бовдур, верх [29, с. 167].

² ПМА. Експедиція Полтавською, Черкаською та Кіровоградською областями. Записано 15.06.1995 р. у Комишному від Олександри Сисенко (1914 р. н.), дружини гончаря Степана Сисенка.

³ ПМА. Матеріали відрядження 2010 р. до Вінниці. Записано у Музеї гончарного мистецтва ім. О. Луцишина, відділі Вінницького обласного художнього музею (далі — МГМЛ ВОХМ).

⁴ ПМА. Експедиція Полтавською, Черкаською та Кіровоградською областями. Записано 19.06.1995 р. у Цвітному від гончаря Івана Кролика, 1925 р. н.

Димар на хаті гончаря В. Поштара. 2008 р. с. Малинці Чернівецької обл. Фото О. Федорчук

Т. Паладійчук (?). Димар на хаті с. Ворничани Чернівецької обл. 2008 р. Фото О. Федорчук

І. Паладійчук із димарем його роботи. 2008 р. с. Малинці Чернівецької обл. Фото О. Федорчук

Димар на будинку гончаря І. Паладійчука. 2008 р. с. Малинці Чернівецької обл. Фото Р. Мотиль

Лише окремі зразки димарів мають суцільний корпус, тобто є єдиним цілим, проте в музейних та приватних збірках переважають вироби, які складаються з двох — верхньої («вершняк») і нижньої («труба», «лежак») або трьох (третьою здебільшого є окремо вмонтовані на штирі пластичні фігурки птахів, рідше — хрести або «шишки», з'єднані з «вершняком») частин.

Щодо технології виготовлення димарі можна поділити на чотири основні групи: димлені, теракотові, полив'яні та комбіновані (поєднання теракотової і полив'яної частин). Висота димарів може сягати від 25—60 см до метра і більше.

За формою вони бувають округлі (Полтавщина [39, с. 131], Чернігівщина, Сумщина⁵), квадратні [26, с. 74—75] або ж комбіновані (до середини — округлі, нижче — квадратні (Новодністровськ) чи навпаки (Дибинці)), рідше — низ та верх округлі, проте різного діаметра (Котельва). Низ деяких димарів гончарі плавно (Чернівеччина, Житомирщина) або різко (Полтавщина) розширювали при осно-

⁵ ПМА. Матеріали з відряджень 2008 і 2010 рр. до Києва; фонди Національного музею народної архітектури та побуту НАН України (далі — НМНАПУ). і Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі — НМУНДМ).

І. Паладійчук. Димар. 1986 р. с. Малинці Чернівецької обл. Фото Г. Івашків

І. Гончар. Димар. 2003 р. м. Новодністровськ Чернівецької обл. Фото Г. Івашків

П. Кондратюк. Димар. 1986 р. с. Тимар Вінницької обл. Фото Г. Івашків

ві, що творило невелику підставку («комірець»). Це бачимо і в завершенні нижньої частини — переважно вона однакового діаметра, інколи — децю завужена доверху, що загалом нагадує форму банки, слоїка (Черкаси) або горщика (Кришинці). Як відомо, округлі димарі майстри виготовляли на гончарному крузі, квадратні (гранчасті) робили вручну.

Різноманітністю форм і способів оздоблення вирізнялися комини з Буковини, особливо Хотинського району Чернівецької області. Йдеться про комини, виявлені в Малинцях та Ворничанах⁶. Деякі димарі нагадують чудернацькі посудини, наприклад, низ теракотового коминачи гончаря Василя Поштаря (1938 р. н.) із Малинців має форму куба з великими прямокутними прорізами на стінках, а на завершенні — горшкоподібна чи грушоподібна посудина з накривкою (тут накривка є імітацією, оскільки з'єднана з основним корпусом виробу). Цей димар і досі функціонує на хаті майстра.

Окрім того, у цьому ж селі димарі виготовляли Тимофій Іванович (? — 1977; батько) та Іван Тимофійович (1943 р. н, син) Паладійчуки. Припускаємо, що один із димарів, зафіксований на хаті в сусідньо-

⁶ Інформація і фото від учасників експедиції 2007 р. на Буковину (Хотинський р-н Чернівецької обл.) Романи Мотиль та Олени Федорчук.

му селі — Ворничани, можна атрибутувати як виріб 1960-х — початку 1970-х рр. Тимофія Паладійчука. Комин циліндричної форми з діаметром досить великого розміру; вгорі — чотири округлі отвори для виходу диму, а на вершечку — невелика баня. Подібні бані, баньки («шишки») у XVIII ст. укладали на завершенні печей гончарі зі Львова, а в XIX ст. — Косова, Пістиня та інших гончарних центрів. Підставою для гіпотези про авторство Тимофія Паладійчука може бути, по-перше, коротка відстань від Малинець до Ворничан, по-друге, димар у збірці гончаря Івана Паладійчука (його авторства) має схожі з виробом його батька елементи у формотворенні й оздобленні, однак дещо стрункіший корпус. Один із димарів зафіксовано на даху будинку гончаря.

У фондах НМНАПУ виявлено ще два подібні димарі 1986 р. І. Паладійчука, який виготовляв такі вироби до 1997 року⁷. Це предмети однакового розміру (h — 60, d — 19 см). Хоча вони мають цілісний корпус, проте умовно їх можна поділити на три окремі частини: нижня, наверх і «баня». Один комин вкрито цеглястою [10], інший — зеленоцеглястою [11] поливою.

Ймовірно, один з найбільших димарів, які вдалось зафіксувати, знаходиться в експозиції Чернівецького обласного краєзнавчого музею (комин 2003 р. Івана Гончара з Новодністровська)⁸ [23]. Як уже зазначалося, цей предмет має незвичайну форму, а більшої монументальності йому додають віконця-прорізи, дугоподібне завершення та колір чорної поливи.

На коминах окремих хат із територій Львівщини та Івано-Франківщини майстри ставили «нарядні полив'яні ліплені «шишаки» грушоподібної форми» [42, с. 23].

За даними В. Гудака, в різних місцевостях Східного Поділля архітектурна кераміка такого типу часто завершувалася хрестами [25, с. 33]. Дослідниця О. Клименко під час експедиції до Смотрича Хмельницької обл. зафіксувала інформацію про те, що на верхівках коминів тутешніх гончарів, зокрема Костянтина Карповича (1899—?) були фігурки птахів [30, с. 166—167]. Одне наверх від димаря цього автора зберігається у фондах НМУНДМУ [30, с. 167].

⁷ Інформацію записала О. Федорчук під час експедиції 2007 р. на Буковину.

⁸ ПМА. Відрядження 2005 р. у Чернівці.

О. Луцишин. Димарі. 1980-ті рр. с. Кришинці Вінницької обл. Фото Г. Івашків

О. Луцишин. Димарі. 1980-ті рр. с. Кришинці Вінницької обл. Фото Г. Івашків

В Адамівці Хмельницької обл. гончар Станіслав Бугас, який за свої вироби отримав бронзову медаль на сільськогосподарській виставці в Проскуріві в

1909 р., тоді ж на трубу виготовив круглий «комін», чотири отвори якого мали форму крил [40, с. 66].

Зеленою поливою повністю вкривали «коминки» в Тимарі Вінницької області. Верхня частина одного з них (h — 63, d — 26,5 і 18,5 см) пружком (карнизом) чітко відділена від нижньої труби, вище — чотири округлі отвори, на краях прикрашені смугою з пальцевих тиснень. Поміж отворами є кілька рельєфних багатопелюсткових розеток, а на верхівці — невелика «шишка». Цей комин у 1986 р. виготовив місцевий гончар П.М. Кондратюк [12].

Вдалося зафіксувати «коминки» та декілька форм на вершів до них роботи гончаря Олексія Луцишина (1922—2001)⁹, який походить з Кришинців Вінницької області. Всі ці предмети датовані 1980-ми рр., а за один із них автор у 1995 р. здобув перемогу на конкурсі робіт учасників I-го Бубнівського Симпозіуму¹⁰ [33, с. 26]. Вироби О. Луцишина складаються з трьох частин: нижньої у формі горщика з вивернутими назовні вінцями та рядом пальцевих тиснень на корпусі; навершя-митри (чи корони) з отворами та завершального декоративного елемента у вигляді фігурки півня. Відмінності полягають хіба в деяких формотворчих рисах (наприклад, нижні частини мають різні лінії корпусів, а верхні — різну кількість та форму отворів; фігурки птахів різняться пластикою та рельєфним оздобленням тощо. Деякі предмети тричастинні, інші (h — 53, d — 24 і 26,5 см) — складено з двох частин, оскільки навершя та низ сполучені між собою [5].

Із «вершняків» цього майстра виокремимо також жовтополив'яний (h — 48; d — 27 і 29 см) із досить складною будовою, адже на конусоподібному корпусі отвори в формі листків укладено двома рівнями. Листки на краях прикрашені або карбуванням, або рядом тиснутих крапок посередині. Окрім того, поміж отворами містяться рельєфні гілочки й листки. Оригінальним є завершальний елемент у вигляді вежі з двома рядами отворів і ритованими лініями [6]. Характерною художньою особливістю виробів майстра можна вважати те, що полив'яні частини корпусу подекуди поєднувалися з теракотовими завершеннями — пластичними фігурками півників.

⁹ ПМА. Опрацювання матеріалів експозиції МГМЛ ВОХМ під час відрядження 2010 р. до Вінниці.

¹⁰ ПМА. Тепер цей «коминок» зберігається у фондах ВОХМ; другий подібний — у фондах ВОКМ.

Експериментуючи, О. Луцишин деякі малі наверхі (h — 25, d — 28 см) вкривав срібною фарбою та прикрашав двома групами рельєфних трилисників, укладаючи їх поміж більшими отворами [7]. Серед інших цікавим видається декоративний (можливо, це модель) теракотовий «коминок» (h — 26,5, d — 14,5 см) також у вигляді конуса з рядами ажурних прямокутників і крапок [8].

Одним із авторів керамічних димарів є гончар Андрій Бевзюк із с. Киїївка Бернадського р-ну Вінницької обл. На кшталт димарів цього майстра в січні 2010 р. на персональну виставку, що відбулася в НМУНДМ, свій виріб представив кераміст із Києва Сергій Спасьонов. Димар складається з кількох частин різної форми — циліндричної й кулястої, а також карниза, «покрівлі» з чотирма отворами, з'єднаними одним корпусом, і фігурки півня досить великих розмірів [22].

Різноманітні форми та способи оздоблення коминів можна простежити на прикладі виробів з гончарних центрів Середнього Придніпров'я (Київська, Черкаська і Кіровоградська обл.). Так, в основі декору димарів комбінованої форми з Дибинців Київської обл. був ліпний орнамент у вигляді кількох горизонтально укладених кривулочок або зигзагів, які майстри доповнювали попарними розетками чи листками по боках. На одному з боків замість прикраси рослинного характеру майстер рельєфом позначив рік виготовлення (1963), що є досить рідкісним на виробках такого типу [26, с. 74]. Деякі дибинецькі «верхи» нагадували накривки, які мали невеликі прорізи для диму, інші — були подібні до корони з вершком у формі кулі, шпильки або фігурок птахів. Місцеві гончарі димарі не розписували, а лише вкривали поливою цеглястого або зеленого кольорів. Як відзначав Я. Запаско, у 1960-х рр. в Дибинцях знаваними майстрами керамічних димарів були В. Коваленко, О. Проценко і М. Гаращенко [28, с. 99].

Протягом кількох десятиліть місцем виготовлення димарів були Бровахи, давній гончарний осередок Черкащини. Комин, вкритий цеглястою поливою, і досі міститься на одному з будинків цього села¹¹. Димар має чотиричастинну структуру з двома рядами прорізів різної форми, ряди рельєфних ку-

¹¹ Комин зафіксувала Л. Горошко під час експедиції 2008 р. на Черкащину.

С. Спасьонов. Димар. 2010 р. м. Київ. Фото Г. Івашків

льок та малу баню вгорі. Наверхі дещо нагадує форму корони. Проте її виразні риси можна побачити на іншому наверхі, датованому 1964 р., характерними рисами оздоблення якого є прорізи отвори, рельєфні джгутики та фігурка півня вгорі [26, с. 75].

Є. Найден та Урсул у 1959 р. зафіксували, що вже понад 60 років «верхи» робили у Полуднівці Черкаської області. У цей час гончарством, можливо, і виготовленням коминів, там займалися О. Полудень, П. Кириченко, сім'ї Волкогонів і Ліпошків [36, с. 426], а в Сунках цієї ж області — Борис Мартиненко [32, с. 39].

У 1980-х рр. димарями займалися і гончарі Черкас. Один з таких виробів (1989 р.) Івана Сухого складається з нижньої частини, виконаної у формі теракотового циліндра (h — 39, d — 25 см), та верхняка (h — 45, d — 37 см), прикрашеного чотирма пластичними фігурками, що нагадують голови чортів, які чергуються з малими чотирипелюстковими розетками на загальному фоні зі скісної сітки [13]. Наверхі вкрите брунатною поливою світлої й темної гам, а самі зображення подано у високому рельєфі.

Димар на будинку с. Бровахи Черкаської обл. 2008 р.
Фото Л. Горощко

Навершя димаря. 1964 р. с. Бровахи Черкаської обл.
[26, с. 75]

Упродовж в 1950—1960-х рр. димарі були також серед виробів гончарів з Павлівки¹² та Цвітного¹³ [3, арк. 1] — Кіровоградської області. Наприклад, у Цвітному глиняні вироби різної форми та призначення (зокрема, димарі і частини димоходів — «лежаки») виготовляли в кількох місцях: промартілі ім. Леніна, колгоспному цеху та в «Касі взаємодопомоги гончарів». «Лежаки» були подібні до слоїв (слоїв), що входили один в другий і творили велику трубу, укладену горизонтально, через яку дим ішов у димар [3, арк. 5].

Центром із виготовлення димарів («труб») на Сумщині було село Межирічі, яке загалом також славалося гончарним промислом та унікальними май-

страми [4, арк. 4]. Відомо, що упродовж певного часу димарі були фірмовим знаком Межиріч [50].

У 1958 р. «верхи» (d — 27,5 см) роботи гончарів з Конотопа завершувалися півниками, а внизу прикрашалися рельєфними смугами (пальцевими тисненнями)¹⁴. Також виявлено два теракотові комини 1920-х рр. із видовженою циліндричною формою, малими карнизами (вінцями) вгорі та внизу, а також дещо розширеним верхом (h — 45, d — 26,5 і 23 см; h — 38, d — 21 і 26,5 см) із Глинська Сумської області. Йдеться про «труби», як одну зі складових димарів, поширених на цій території [14; 15].

Відомим гончарним центром не лише з виготовлення різноманітного посуду, а й димарів також вважалися Валки Харківської області [1, арк. 270].

У Царівці Житомирської обл., де на поч. ХХ ст. працювало 50 гончарів, верхи димарів переважно мали вигляд пишних корон, прикрашених рельєфними джгутіками, кульками й іншими наліпками [31, с. 82]. Всі комини з цього гончарного осередку, які вдалося виявити у фондах НМНАПУ, димлені, а виготовив їх у 1980 р. місцевий майстер Іван Каченюк. Вироби мають циліндричну форму корпусу, деякі з накривками зверху. Внизу (при основі) комини здебільшого різко розширені, а вгорі простежуємо кілька варіантів їх формотворення: 1) коротка ледь завужена шийка з трьома рядами узорів із пальцевих тиснень, нижче — чотири округлі отвори та ряд із подібними рельєфними прикрашеннями (h — 120, d — 30 см) [16]; 2) така ж шийка з трьома ритованими горизонтальними лініями [17]; 3) виразно розширений округлий виступ, звужений на краю і декорований чотирма рельєфними смужками й однією ритованою горизонтальною кривулькою (h — 62, d — 25 см) [18]. У першому й третьому варіантах комини мають малі округлі накривки з «чіпами».

В асортименті виробів гончарів із кількох осередків Чернігівщини також були димарі («труби») округлої або квадратної форми. Так, в Осмаках такі предмети вкривали поливою, а завершувалися вони «кришкою з ліпним півником» [1, арк. 252]. До верхньої частини димаря (h — 87 см над дахом) гончаря Михайла Гнипа приставлялися ще дві частини внизу, в чому виявлялася ощадливість у використан-

¹² ПМА, Експедиція Полтавською, Черкаською та Кіровоградською областями. Записано 18.06.1995 р. у с. Глинськ Кіровоградської обл. від Анатолія Бурлакова, 1920 р. н.

¹³ ПМА, Експедиція Полтавською, Черкаською та Кіровоградською областями. Записано 19.06.1995 р. у с. Цвітне Кіровоградської обл. від гончаря Івана Кролика, 1925 р. н.

¹⁴ Дякі з виробів місцевих майстрів зберігаються у Конотопському краєзнавчому музеї. Див.: [Архів ІН НАНУ. Оп. 2. — Спр. 129. — Арк. 264].

ні цегли та досить легка вага комина (h — 250—300, d — 240 см) [1, арк. 253].

У 1959 р. на багатьох будинках Козельця з'явилися керамічні квадратні димарі [1, арк. 255]. У той же час великий попит на таку ж архітектурну кераміку був в Ічні [1, арк. 257], а в Шатрищі «труби» для хати виготовляли двоюрідні брати — Савка (1828—1906) та Андрій (1861—1932) Гончаревські [1, арк. 264]. 1970-ми рр. датовані два повністю теракотові димарі (h — 107, d — 28; h — 90, d — 26 см) Іллі Пушкара зі с. Верба, які складаються з трьох частин — перша у формі труби, друга нагадує високу макітру, перевернуту догори дном, та з чотирма підковоподібними прорізами, третя — фігурка півня зі штирем внизу [19; 20].

На думку Віктора Міщанина [35, с. 243], димарі були одним із різновидів будівельної кераміки у багатьох гончарних осередках Полтавської обл., зокрема опішненської округи або тепер сіл здебільшого Зіньківського району (Безруки, Глинськ, Старі Млини, Лазьки, Малі Будища, Жижняківка, Міські Млини), деяких сіл Котеленського (Котельва), Чорнухинського (Постав-Мука) [34, с. 68—69, 71; 32, с. 40], Миргородського (Хомутець, Комишне) та інших районів.

В Глинському Полтавської обл. димарі, які склалися з «підставки» та «головки», почали робити десь із 1912 р. [1, арк. 264]. У Міських Млинах колись виготовляли чотиригранні глиняні комини [1, арк. 281]. Полив'яне навершя (h — 39, d — 30,5 см) Миколи Німця (1939 р. н., гончарством займався до 1974 р.) із Постав-Мук, виготовлене у 1960—1970-х рр., має конусну форму з поділом на дві частини — меншу (верхівку у формі яйця) й нижню (з розширеною основою). На цьому архітектурному елементі автор зробив подвійні ажурні прорізи у формі «сердечок» різного розміру [9; 34, с. 71], а внизу помістив кілька ритованих горизонтальних ліній.

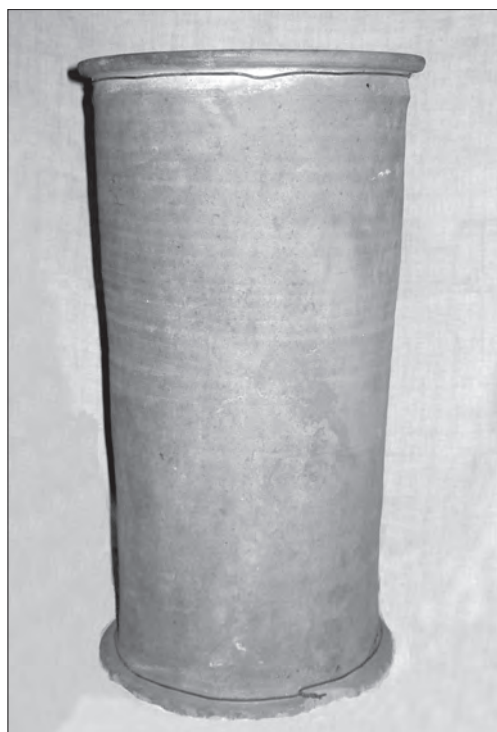
Один із найдавніших димарів, які вдалося виявити, походить з Котельви і датується кінцем ХІХ — поч. ХХ ст. [21]. Його основу складає циліндр, з різко розширеною округлою частиною вгорі, яка до країв вінець виразно звужена (h — 56, d — 20 і 24 см). Характерними ознаками цього димаря є карбований край, оздоблення у вигляді рельєфних смуг (три в місці найбільшої опуклості і дві на нижній частині корпусу), рельєфні багатопелюсткові розетки і

І. Сухий. Навершя і низ димаря. 1989 р. м. Черкаси. Фото Г. Івашків

автограф з ритованим позначенням великих літер — «А Д І В».

«Верхами», себто димарями, славилися й гончарі з Хомутця, зокрема Павло Калачник (1847—1909) [1, арк. 276] і Григорій Скидан (1873—1945). Вироби останнього мали персневидний виступ (уже згадуваний — «комірець»), рясно прикрашений ліпленням [1, арк. 155]. У 1957 р. в цьому гончарному осередку були поширені округлі димарі, оздоблені рельєфними та пластичними елементами, як, наприклад, зубці, розетки, фігурки птахів [1, арк. 276]. У цей час там працював 80-літній Федір Курило (1877 — ?), який свої «верхи» вкривав цеглястою

Димар. 1920-ті рр. с. Глинськ Сумської обл. Фото Г. Івашків

І. Каченюк. Димар. 1980 р. с. Царівка Житомирської обл. Фото Г. Івашків

І. Каченюк. Навершя і низ димаря. 1980 р. с. Царівка Житомирської обл. Фото Г. Івашків

поливою, а на їх завершеннях поміщав пластичні форми, наприклад, у вигляді булави чи фігури півня.

1957 р. гончар з Комишні Сергій Іжак згадував, що в цій місцевості «колись і тепер роблять димарі» [2, арк. 18], а найбільше «верхів» там виготовляли в часи нової економічної політики (НЕП) [47, с. 277]. Ці предмети переважно склалися з двох частин — «труби» і «верха». «Верхи» традиційно були двох видів — округлі та квадратні. По краях їх прикрашали пальцевими тисненнями. Відомо, що один із комишнянських гончарів Тиміш Лускань (1888 — ?) у 1950-х рр. виготовляв керамічні комини на замовлення [1, арк. 280]. Його «верхи» мали «поля» (плоскі стінки чотирикутника) та «головку» вгорі, а декоративними прикрасами для них часто були «карнизи» та «ліплена мережка» [1, арк. 280]. Мешканці цього села і довколишніх сіл замовляли також димарі і в іншого майстра — Степана Сисенка (1909—1989)¹⁵.

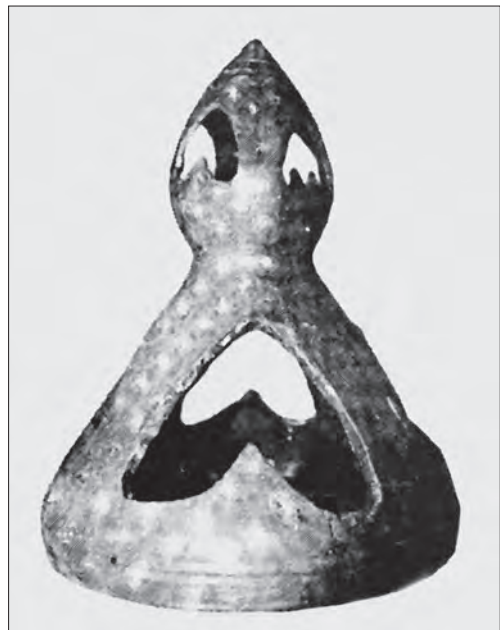
Ірина Сакович зазначала, що в Полтавській обл. майстри часто прикрашали димарі ліпленими голубами зі світлої глини [42, с. 23]. Подібні димарі дотепер можна побачити на деяких будинках Опішного, однак за пластикою вони більше подібні не до голубів, а до півнів¹⁶.

Окремо слід акцентувати на пластичному зображенні півня, яке траплялося на димарях із різних регіонів України і, ймовірно, пов'язувалося з тим, що в давні віки такі магичні образи виконували охоронні функції. Це виражалося як у самому будівництві житла, так і в численних архітектурних прикрасах, зокрема різьблених з дерева, випалених з глини чи вирізаних або карбованих з металу тощо.

Відомо, що дахи помешкань ХІХ ст. у багатьох країнах прикрашали по-різному: в Україні здебільшого одним-двома металевими півнями (один із складових цього птаха (гребінець) збігається з назвою архітектурних елементів двосхилого даху — гребенями даху). У народній архітектурі Росії це найчастіше проявлялося в парних дерев'яних фігурах коня («конька» з головою та шиєю), а трикут-

І. Пушкар. Димар. 1970-ті рр. с. Верба Чернігівської обл. Фото Г. Івашків

М. Німець. Навершя димаря. 1960—1970-ті рр. с. По-став-Муки Полтавської обл. [34, с. 71]

¹⁵ ПМА. Експедиція Полтавською, Черкаською та Кіровоградською областями. Записано 15.06.1995 р. від Олександри Сисенко (1914 р. н.), дружини гончаря Степана Сисенка.

¹⁶ Один із таких димарів зафіксувала під час відрядження 2006 р. до Опішного Галина Виноградська.

Димар. Кін. XIX — поч. XX ст. м. Котельва Полтавської обл. Фото Г. Івашків

Димар на будинку смт. Опішне Полтавської обл. Фото Г. Виноградської

не завершення даху називали «коньком». Дахи будинків у Словаччині оздоблювали керамічною композицією у вигляді торсу жінки, на голові якої півень, а руки підняті догори [41, с. 461].

Півень — це поширений і багатоплановий символ. У ньому, окрім символу сонця, вогню, войовничості й воскресіння, вбачали ще й оберіг від пожежі, уособлення домашнього вогнища [38, с. 92—93]. Тому стилізоване зображення цього свійського птаха часто можна було побачити на дахах, шпилях будівель, флюгерах, а також скринях, рушниках, емблемах та гербах. У Китаї червоного півня малювали на стіні будинку, що вважалося талісманом від вог-

ню [44, с. 310]. Очевидно, всі ці символічні наповнення образу півня давали підстави й гончарям застосовувати такі фігури на димарях, але водночас з обереговою їм надавалася й декоративна функція. Очевидно, згадки про голуба у деяких дослідженнях слід вважати помилковими.

Висновки. Отож, димарі, маючи головне призначення — виводити через димохід дим із житла, вирізнялися місцевими назвами, формами, технологією виготовлення (теракотові, димлені, полив'яні повністю і комбіновані) та способами оздоблення (ритування, рельєф, ажур, пластика). Поряд із коминами зі суцільним корпусом поширеними були ті, які склалися з двох-трьох частин. Так, нижня частина майже всіх димарів була теракотова, наверх майстри здебільшого вкривали зеленою, брунатною або цеглястою поливами. Димарі з Кришинець, Смотрича, Верби та деяких гончарних осередків з Полтавщини і Кіровоградщини завершувалися пластичними фігурками птахів (півнів), а в окремих центрах Східного Поділля — хрестами та вежами.

На основі численних керамічних пам'яток, архівних джерел та усної інформації, тобто польових матеріалів із експедицій та відряджень в різні регіони України, у статті визначено основні області, гончарні центри та імена гончарів, які виготовляли комини. Прикметно, що в деяких родинах ця майстерність передавалася із покоління в покоління (від батька до сина). На основі музейних збірок та приватних колекцій можна простежити головні ознаки схожості та відмінності димарів різного періоду, головню 1960—1980-х рр. Найбільша кількість димарів 1980-х рр. одного автора зберігається у Вінниці в Музеї гончарного мистецтва ім. О. Луцишина, а також у фондах краєзнавчого та художнього музеїв цього міста.

Як уже зазначалося, масове виробництво димарів припинилося десь у 1990-х рр. Відтак, керамічні димарі, виготовлені на поч. XXI ст., здебільшого мають декоративний характер, оскільки були виконані або для виставок, або на замовлення музеїв.

Центри виготовлення керамічних димарів в Україні:

Вінниччина: Кришинець, Тимар
Івано-Франківщина

Кіровоградщина: *Цвітне, Павлівка*
 Львівщина
 Полтавщина: *Безруки, Глинськ, Старі Млини, Лазьки, Малі Будища, Хижняківка, Міські Млини, Постав-Муки, Хомутець, Комишне, Котельва*
 Сумщина: *Межирічі, Глинськ, Конотоп*
 Харківщина: *Валки*
 Хмельницьчина: *Сотрич, Адамівка*
 Черкащина: *Черкаси, Полуднівка, Сунки, Бровахи*
 Чернівецьчина: *Малинці, Новодністровськ*
 Чернігівщина: *Верба, Ічня, Козелець, Осмаки, Шатрище*

Умовні скорочення

Архів ІН НАНУ — архів Інституту народознавства НАН України
 ВР ІМФЕ НАНУ — відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України
 ВОКМ — Вінницький обласний краєзнавчий музей
 ВОХМ — Вінницький обласний художній музей
 МГМЛ ВОХМ — музей гончарного мистецтва ім. О. Луцишина Вінницького обласного художнього музею
 НІЕЗ «Переяслав» — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
 НМЗУНВО — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
 НМНАПУ — Національний музей народної архітектури та побуту України
 НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва
 ЧОКМ — Чернівецький обласний краєзнавчий музей

1. Архів ІН НАНУ. — Оп. 2. — Спр. 129. — 311 арк. (Лашук Ю. Матеріали експедиційного обстеження народної кераміки України. 1959—1963 рр.).
2. ВР ІМФЕ НАНУ. — Ф. 14-5/198/1 (Лашук Ю. Матеріали експедиції 1957 р. до Полтавської області).
3. ВР ІМФЕ НАНУ. — Ф. 14-5/198/2 (Лашук Ю. Матеріали експедиції 1958 р. до Кіровоградської області).
4. ВР ІМФЕ НАНУ. — Ф. 14-5/198/3 (Лашук Ю. Матеріали експедиції 1958 р. по вивченню гончарства Сумської, Вінницької та Чернігівської областей).
5. МГМЛ. К 651. КН 7903.
6. МГМЛ. К 618. КН 7870.
7. МГМЛ. ТЗ 305.
8. МГМЛ. К 635. КН 7887.
9. НМЗУНВО. КН-7660/К 7639.
10. НМНАПУ. КС 6972. КВ 1019/95.
11. НМНАПУ. КС 6973. КВ 1019/96.
12. НМНАПУ. КС 6891. КВ 1001/52.
13. НМНАПУ. КС 8032. КВ 1194/18.
14. НМНАП. НД 10118. КВ 912/67.
15. НМНАПУ. НД 1019. КВ 912/68.
16. НМНАПУ. КС 2385. КВ 261/1.
17. НМНАПУ. КС 2386. КВ 261/2.
18. НМНАПУ. КС 2387. КВ 261/3.
19. НМНАПУ. КС 5051. КВ 704/85.
20. НМНАПУ. КС 5052. КВ 704/86.
21. НМНАПУ. КС 9317. КВ 1699/21.
22. НМУНДМ. К-13542.
23. ЧОКМ. Експозиція.
24. Бубнівська кераміка. Всеукраїнський симпозиум-практикум з народного гончарства (проспект учасників). — К. : Спілка майстрів народного мистецтва України, 1995. — 43 с.
25. Гудак В.А. Символіка в орнаментіці народної кераміки Вінниччини / В.А. Гудак // Громадянське покликання митця. — Львів : Вища школа, 1977. — 157 с.
26. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Леся Данченко. — К. : Мистецтво, 1974. — 192 с.
27. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 704 с.
28. Запаско Я.П. Гончарне мистецтво с. Дибинці, Київської області / Я.П. Запаско // Народна творчість та етнографія. — 1960. — № 3. — С. 96—99.
29. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / Святослав Караванський. — К. : Кобза, 1995. — 472 с.
30. Клименко О. Гончарні осередки Черкаської, Чернігівської, Львівської, Хмельницької та Тернопільської областей / Олена Клименко // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне : Українське народознавство, 1996. — Кн. 3. — С. 159—172.
31. Лашук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся / Юрій Лашук. — Львів : Каменяр, 1992. — 134 с.
32. Ликова О. Скарби Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному / Оксана Ликова, Олесь Пошивайло // Український керамологічний журнал. — 2003. — № 2—4. — С. 34—43.
33. Мельничук Л. Олексій Луцишин: сполин про майстра / Лідія Мельничук. — Вінниця : Книга-Вега, 2003. — 72 с.
34. Міщанин В. Гончарство в селах Поставмука, Городище та Лісова Слобідка Чорнухинського району Полтавської області / Віктор Міщанин // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. — Опішне :

- Українське народознавство, 2001. — Кн. 1. — С. 64—75.
35. Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства Опішненського району (друга половина XIX—XX століття) / Віктор Міщанин. — Опішне : Українське народознавство, 2005. — 304 с.
 36. Найден Є. Відомості про осередки гончарного виробництва по Черкаській області / Євген Найден, Урсул // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне : Українське народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 421—427.
 37. Плотникова А.А. Дым / А.А. Плотникова // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / под общ. ред. Н.И. Толстого : В 5 т. — М. : Международные отношения, 1999. — Т. 2. — С. 168—170.
 38. Потапенко О.І. Словник символів / О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко та ін. ; заг. ред. проф. О.І. Потапенка. — К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997. — 156 с.
 39. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло. — Опішне: Українське народознавство, 1993. — 280 с.
 40. Прусевич А. Гончарний промисел в Подольской губернии / Александр Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К. : Типо-Литография С.В. Кульженко, 1916. — С. 9—118.
 41. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. — М. : Наука, 1988. — 784 с.
 42. Сакович І. В. Народна керамічна скульптура Радянської України / І.В. Сакович. — К. : Наукова думка, 1970. — 88 с.
 43. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX — початку XX ст. — К. : Наукова думка, 1994. — 140 с.
 44. Соколов М.Н. Петух / М.Н. Соколов // Мифы народов мира:энциклопедия в двух томах. — М. : Советская энциклопедия, 1992. — Т. 2. — С. 309—310.
 45. Станкевич М. Художня кераміка / Михайло Станкевич // Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів : Світ, 1992. — С. 77—85.
 46. Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-этнографична розвідка / М.Ф. Сумцов. — Харків : Акта, 2002. — 230 с.
 47. Ханко О. Гончарський промисел у Комишні / Остап Ханко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. — Опішне : Українське народознавство, 2001. — Кн. 1. — С. 264—280.
 48. Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / Вадим Щербаківський. — К. : Либідь, 1995. — 288 с.
 49. Народна архітектура [Електронний ресурс] / <http://etno.uaweb.org/mynuvshyna>.
 50. Народні ремесла Сумщини [Електронний ресурс] / prost.muzeum/tourists/ua

Halyna Ivashkiv

PECULIARITIES OF FORM AND DÉCOR OF CERAMIC CHIMNEYS

The article explores questions of use, typology and artistic peculiarities of ceramic chimneys as a kind of architectural ceramics. Their names in different regions of Ukraine have been recorded, time of their use has been outlined, major forms and decoration have been analyzed. Ceramic centres where the chimneys were made and authorship of some of them have been determined.

Keywords: architectural ceramics, chimney, stove, smoke, form, décor, relief elements.

Галина Івашків

ОСОБЕННОСТИ ФОРМЫ И ДЕКОРА КЕРАМИЧЕСКИХ ДЫМАРЕЙ

В статье рассматриваются вопросы назначения, типологии и художественных особенностей керамических дымоарей как вида архитектурной керамики. Их названия зафиксированы в разных регионах Украины, указано время бытования, проанализированы основные формы изделий и украшения. Установлены гончарные центры, в которых изготовляли дымоарей, а также авторство отдельных из них.

Ключевые слова: архитектурная керамика, дымоарей, печь, дым, форма, декор, пластические элементы.